

УДК 72.01

Чобітько О.М.,

Національний Києво-Печерський історикико-культурний заповідник

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ.

Описується історія і архітектура церкви Спаса на Берестові Києво-Печерської Лаври в Києві – пам'ятки доби Київської Русі, частково зміненої в часи українського бароко, її специфічні риси, настінний живопис, конструкції і будівельні матеріали. Були проаналізовані історичні джерела, які описують церкву Спаса на Берестові.

Ключові слова: Київська Русь, Києво-Печерська Лавра, церква Спаса на Берестові.

Тема дослідження, збереження і популяризації архітектурно-мистецької спадщини доби Київської Русі є надзвичайно актуальною через нечисленність цих об'єктів і значну втрату їх автентичності внаслідок більш пізніх ремонтів і перебудов. Пам'яткою національного значення і однією з найвідоміших пам'яток доби Київської Русі, частково видозмінених в добу бароко, є церква Спаса на Берестові (збудована 1113-1125 рр., перебудови XVII-XIX ст.), яка розташована за адресою вул. Лаврська, 9, корпус (за генпланом корпус № 84).

Об'єкт взято на державний облік з визначенням категорії згідно Постанови Ради Міністрів УРСР від 24.08.63 № 970 „Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави”. Міжурядовим комітетом ЮНЕСКО по збереженню всесвітньої культурної і природної спадщини в 1990 р. архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври внесений до Списку всесвітньої спадщини. Указом Президента України від 13 березня 1996 р. № 181/96 Києво-Печерському державному історико-культурному заповіднику надано статус Національного. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.01 № 1761 занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під № 4.

Церква Спаса на Берестові належить до небагатьох пам'яток епохи Київської Русі, що дійшли до нашого часу, хоча й в суттєво видозміненому вигляді. Побудована (за наявними матеріалами археологічних досліджень) вона у 1113-1125 роках на території, де знаходився князівський палац і Спаський монастир, який вперше згадується в літописах під 1072 р. П. Лашкар'єв вважав, що церква входила до складу заснованого у другій половині XI ст. монастиря і побудована коштом князя Володимира Мономаха, котрий мав намір

влаштувати в ній родинну усипальницю. За літописами Спаський монастир протягом XII ст. неодноразово ставав місцем „упокоєння” знатних осіб: дочки Володимира Мономаха – Євфії (1139), великого князя Юрія Долгорукого (1157) і його сина Гліба (1173). Під час татаро-монгольської навали церква була зруйнована і протягом наступного часу, вочевидь, не відбудовувалася, через що від неї залишилася на початок XVI ст. лише західна частина – нартекс. Сталося так, зокрема, тому, що польсько-литовський уряд прийняв 1481 року декрет, за яким заборонялося ремонтувати православні храми. Але в якийсь час церква почала діяти і належала уніатам, допоки митрополит Петро Могила не виміняв її на власні маєтності в старій частині Києва. При ньому ж почалась й розбудова пам'ятки (1640-1642), котра тривала аж до першої половини XIX ст. коли київський архітектор А. Меленський прибудував до її західного фасаду дзвіницю в стилі класицизму (1813). Таким чином, церква Спаса на Берестові стала унікальним прикладом органічного високохудожнього злиття стилів трьох епох: Київської Русі, бароко і класицизму. В 1947 році у зв'язку з ювілеєм 800-річчя заснування м. Москви в хрещальні було встановлено пам'ятний знак Юрію Долгорукому у вигляді саркофага, виконаного в стилістиці Київської Русі.

Церква Спаса на Берестові розташована поза межами монастирських мурів Києво-Печерської Лаври, з їх північної сторони, на території Спаського бастиону. Від архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври вона відгороджена малоцінними будівлями кінця XIX-XX століть. Храм є головним формуючим елементом прилеглого майданчика, утвореного земляним валом і навколишньою забудовою. З боку парку Вічної слави він органічно вписується в ансамбль архітектурних вертикалей Києво-Печерської Лаври. Територія, на якій знаходиться церква Спаса на Берестові – це рівна площа південно-східної частини Печерського плато правого берегу Дніпра, що характеризується абсолютними відмітками 187,86-189,75 м. Ділянка, на якій розміщується пам'ятка – це частина спланованої території міської забудови. З північної сторони (рис.3) пам'ятки розташовується Спаський бастион, зі сходу – будівля Київського обласного училища культури і мистецтв.

Церква Спаса на Берестові складається з трьох різночасових об'ємів. Найдавніше ядро XI ст. є нартексом давньоруської споруди, мурування якої виконане засобом „утоплених рядів без прошарків каміння”. Його зовнішні стіни мають вікна і декоративні ніші з арковими завершеннями. Горішня частина стін прикрашена меандровим орнаментом і викладеними із плінфи хрестами. Торці плінфи і рожевої цем'янки між ними забарвлюють стіни в теплий колір, надають їм орнаментально-кольорової декоративності. Три апсиди на східному фасаді, побудовані в XVII столітті, і гранчастий притвор,

симетричний головній апсиді, на західному – отиньковані. Кожна грань апсиди має в нижній частині вузький віконний проріз, за глухою верхньою частиною якої знаходиться перекриття у вигляді склепіння. Західний притвор має віконні прорізи в обох поверхах, грані його з обох боків закріплені лопатками. Усі чотири об'єми увінчують помірно розкріпований карниз і присадкуваті глухі верхи, ліхтарі яких і маківки з хрестами – позолочені. До західного притвору впритул прибудовано на початку XIX ст. двохярусну дзвіницю, перекриту плоским куполом з чотирьохгранным шпилем.

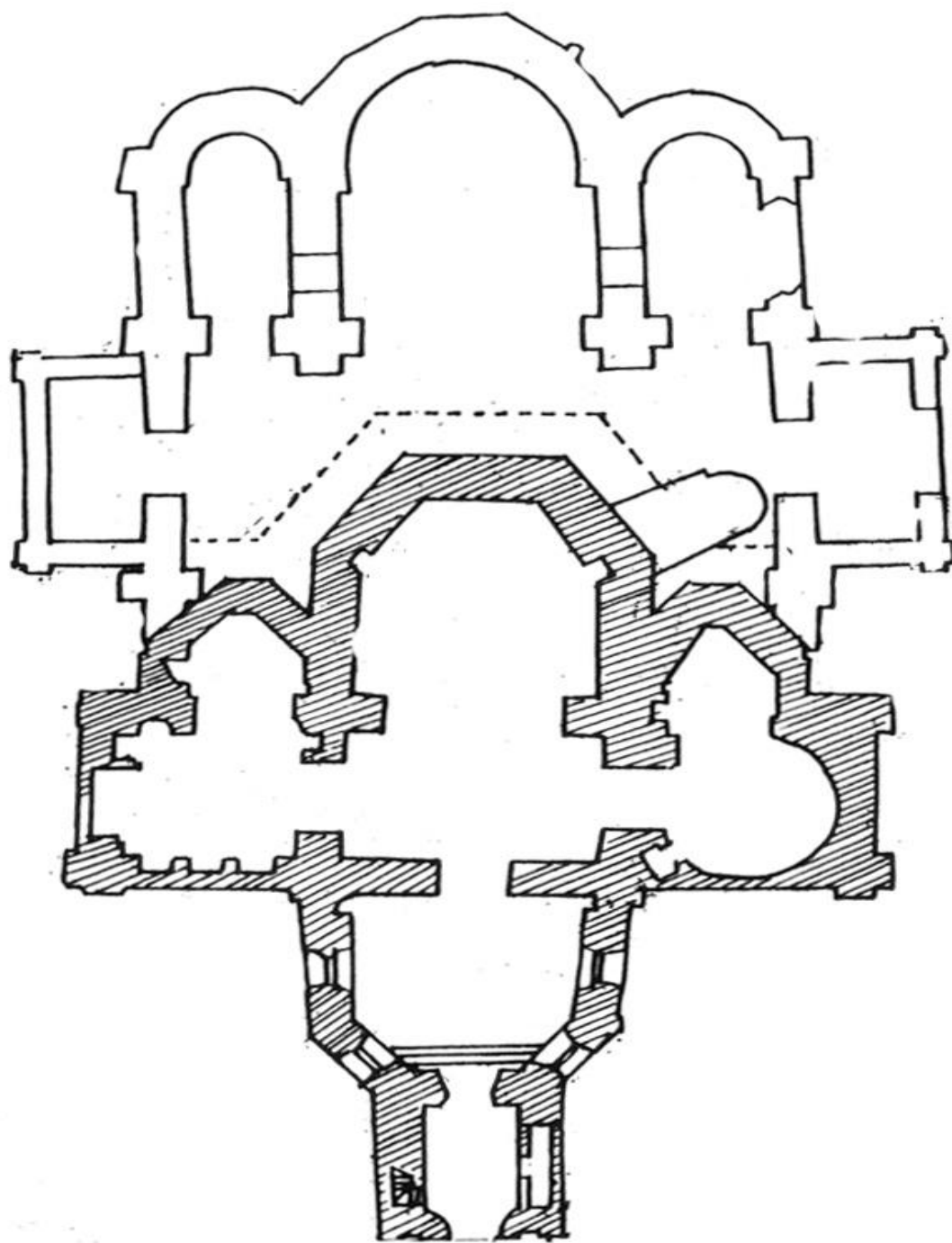

Рис.1.

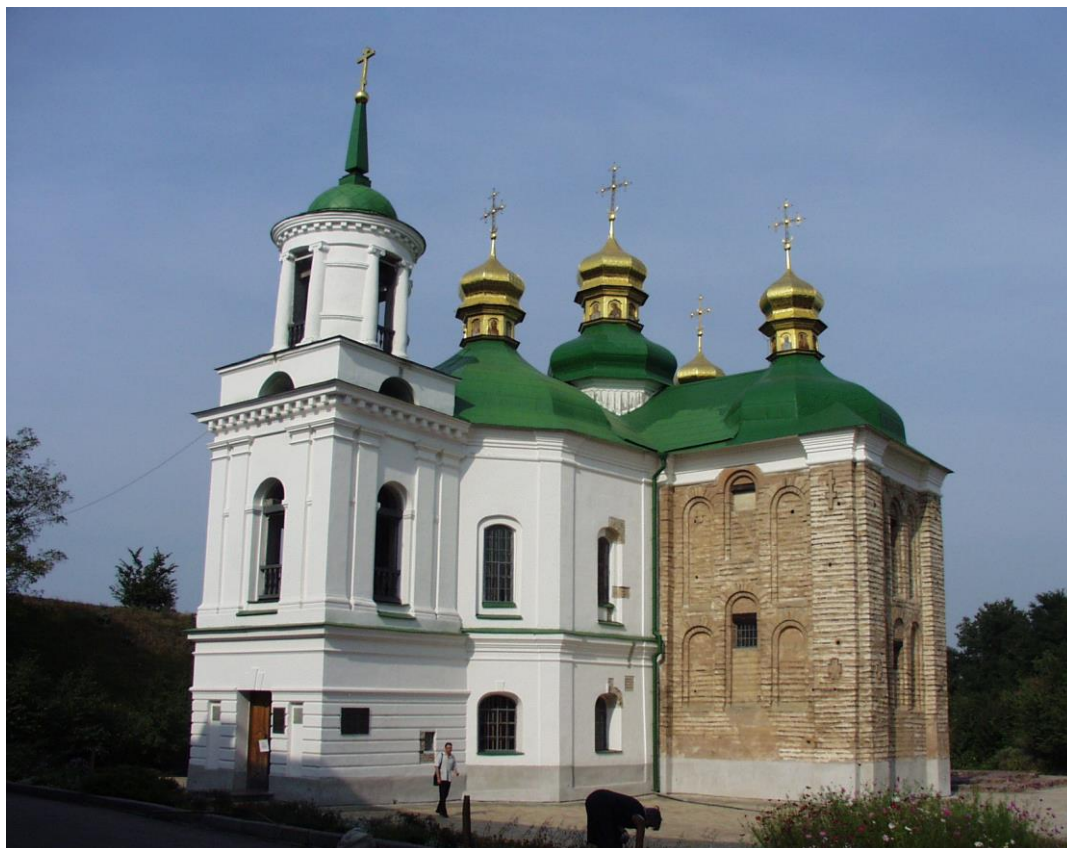

Рис. 2. Вигляд церкви з південно-західного боку

Рис. 3. Північний фасад з земляного валу

Нижній двоповерховий четверик дзвіниці підведено під спільний з храмом карниз. Горішній ярус – циліндричний, поставлений на низенькому четверику. Сполучення білого і рожевого кольорів стін, яскравої зелені бань і золотого саява маківок надає споруді яскравої святковості. Така ж різноманітність конструктивних форм, насиченість кольорового декору властива і інтер'єру церкви[11].

Від початку церква Спаса на Берестові відносилася до типу шестистовпних, хрестово-купольних тринавових споруд з півциркульними апсидами. В нартекс були вбудовані хрещальня і башта зі сходами, які виступали на північному і південному фасадах у вигляді ризалітів. Ю. Асєєв і В. Харламов на графічній реконструкції церкви відтворюють на хрещальні і башті бані з хрестами, припускаючи, що із самого початку церква була трьохбанною. З півночі, заходу і півдня перед входами були притвори – паперті із трилопатевиими завершеннями. Сліди одного з них збереглися на західному фасаді нартексу, однак після татаро-монгольської навали від церкви залишилися лише стіни нартексу. Митрополит Петро Могила при реставрації (в певному розумінні) церкви дбайливо їх зберіг, прибудувавши зі сходу три апсиди, а із заходу – невеликий притвор. Для будівництва використовувався матеріал, який залишився від зруйнованої частини церкви[1].

На початку XVIII ст. до західного фасаду, на місці дерев'яного, прибудовано притвор, симетричний центральній апсиді. Перебудови надали споруді характеру української хрещатої церкви. Наприкінці XVIII ст. церква вже мала п'ять бань, які перекривали центральну частину, притвор, головну апсиду і виступи трансепта (колишнього нартекса), що утворило оригінальний масивний силует завершення церкви, який дещо доповнюється легким малюнком другого ярусу дзвіниці. Свого часу стіни були суцільно отиньковані, що, зокрема, надавало образу споруди завершеного барокового вигляду. Протягом 1913 року П. Покришкін разом з архітектором-реставратором В. Плещинським зняли тиньк з південного і північного боків колишнього нартексу, розкривши для огляду стародавнє мурування XI ст. (тобто провели санацію пам'ятки). Після знесення прилеглої до церкви частини оборонного валу було надано експозиційного вигляду східним її підмуркам: решткам стін, апсид, двох опорних стовпів. Інтер'єри церкви цікаві дещо строкатим сполученням мурування XI ст. з отинькованими стінами та розписами прибудов, які мають типові риси архітектури XVII ст. Перекриття вівтаря зроблене у вигляді зімкненого нервюрного склепіння, яке є відгомонам пізньої готики і є єдиним прикладом даного стилю на Наддніпрянщині.

Живопис церкви Спаса на Берестові становить собою велику історичну, художню та наукову цінність, як пам'ятка монументального живопису XI-XVII

століть. В розписі церкви у XVII столітті, за запрошенням П.Могили, брали участь грецькі майстри. Присутність у розписах супроводжувальних текстів грецькою і слов'янською мовами, загальна кількість яких ставить 165, може свідчити про досвід роботи запрошених майстрів і в слов'янських країнах[2].

Загальна програма розписів присвячена Преображенню Господньому, саме тому фреска із зображенням храмового свята „Преображення” у бабинці над входом до церкви й передує всьому живописному циклові. Центральне місце в загальній композиції займає зображення Христа на блакитному тлі мигдалеподібного ореолу. У саяві „світла” він стоїть на найвищій галілейській горі Фавор. Обабіч нього – постаті пророків Іллі та Мойсея, нижче – апостоли Петро, Іоан та Іаков. Вхід до церкви фланковано постатями Христа та Богородиці на престолах. Перед тронем Христа стоять ангели. Ліворуч представлений один з численних іконографічних образів Богородиці на престолах – „Всецариці” (Пантанаси)[13].

Розписуючи інтер'єр незначного за обсягами храму, майстри прагнули дотримуватися схеми і традиції монументальних розписів. Підпорядкованість настінних розписів церкви особливостям її архітектури можна простежити за розміщенням сюжетів в інтер'єрі споруди. Зважаючи на це, а також на відсутність центральної бані, композиційний акцент був перенесений на склепіння вівтарної частини. Його площа розчленована нервюрами на окремі поля. Центральне місце займає медальйон із зображенням Христа-отрока (Емануїла). По одній вісі із ним розташовані зображення Саваофа (у центрі арки), Емануїла, Святого Духа та Богородиці-Знамення у медальйонах на вівтарному склепінні. В одному ряді із зображенням Христа-Емануїла та Богородиці розміщено сюжетно-хронологічний цикл з образами євангелістів, який починається від південно-східного кута постаттю Матфея. Склепіння за спинами євангелістів зайняті „архітектурними кулісами”, які щільно заповнюють всі вільні від постатей ділянки фрески[2].

Стіни вівтарної частини поділені на п'ять сегментів. Напівкруглі площини верхньої частини над вікнами заповнені сюжетами на євангельські теми: „Стрітєння”, „Різдво”, „Благовіщення”, „Зішесття Святого Духа”, „Вознесіння”.

У побудові багатофігурної композиції „Вознесіння” наявність посередині стіни вікна унеможливила застосування центричної схеми з постаттю Богородиці, оточеної ангелами та двома групами апостолів. Тому ядром цієї сцени майстри зробили зображення Христа в мандорлі, якого урочисто возносять ангели, а постаті Богоматері та апостолів розташували двома групами обабіч вікна. Цю частину фресок відокремлено орнаментальною стрічкою, що

по горизонталі поділяє розписи вівтаря на дві половини. Зверху написано сцени євангельського циклу, а нижче – постаті окремих святих.

На площинах віконних укосів зображені Ігнатій Богоносець, Іаков Єрусалимський, константинопольський патріарх Никифор та Мефодій, а на правому укосі центрального вівтарного вікна – солунського митрополита Григорія Палама. На стінах вівтаря крім загальновідомих святителів східної церкви – Іоана Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова, Петра, Афанасія та Кирила Олександрійських, зображено і постаті таких маловідомих в Україні святих, як Артемій, Феофан, Епіфаній, Феодул, Іаков Персіянин.

Оскільки всі Євангельські сюжети посідають у церквах найкращі освітлені місця, то сцени „Зішесття у пекло” та „Хрещення” відповідно розміщені у верхньому регістрі вівтарної арки. Нижче написані один навпроти одного образи архангелів Михаїла та Гавриїла.

У склепінні нартекса розміщена велика композиція із зображенням Діви Марії, Ісуса Христа, Іоанна Предтечі і собору небесних сил. На думку дослідників живопису церкви Спаса на Берестові, така багатофігурна фреска не має в Україні аналогів за часом та рівнем виконання. Вона символізує небеса та незриму присутність у храмі під час богослужіння всіх ангельських чинів.

Композиція „Моління” або „Дар Петра Могили” міститься у середній частині храму над аркою, яка веде до вівтаря. Христа зображено як Вседержителя, Царя, який в архієрейському одязі сидить на престолі. Праворуч нього – Богоматір, ліворуч – рівноапостольний князь Володимир. Перед Спасителем навколішках стоїть митрополит Петро Могила, одягнений у грецький сакос. Він підносить Христу відбудовану ним церкву Спаса на Берестові. Біля підніжжя престолу зображено герб митрополита. Ця фреска, є прижиттєвим його портретом. У нижньому регістрі цієї стіни написано образи з пантеону печерських святих[13].

Розписи церкви, зроблені у XVII ст., неодноразово поновлювалися. Реставраційні роботи проводилися в 1809, 1810, 1830 роках, однак під час реставраційних робіт в другій половині XIX ст. старовинні фрески були значно пошкоджені. У 1906-1914 рр. тривала чергова реставрація живопису церкви під керівництвом відомого фахівця П. Покришкіна була проведена московськими художниками Михайлом та Григорієм Чириковими.

Наступний період реставрації настінного фрескового живопису церкви Спаса на Берестові пов'язаний вже з радянською добою. Так, в 1935 році П. Юкіним було розчищено значну площу фресок XVII ст., зокрема композицію „Дар Петра Могили”, а також окремі зображення „Архангел Гавриїл”, „Архангел Михаїл”, „Меркурій” тощо. В 1970 році під час робіт з укріплення тиньку під розписами XVII століття випадково були виявлені первісні фрески.

Збереглися вони завдяки тому, що були забілені в той час, коли вцілілий нартекс зруйнованої церкви використовувався як капличка. Знайдені фрески, виконані в період Київської Русі, розташовуються в три яруси, нижній з яких не зберігся, але над ним на висоті біля п'яти метрів розкрита велика – 4,4х2,7 м – композиція, яка відтворює євангельську сцену „Чудесний лов риби”. За стильовими ознаками ця фреска помітно вирізняється з більшості візантійських стінописів XI-XII ст., але в ній простежуються певні риси, характерні для пам'яток царгородського мистецтва[13].

Одними з найбільш цікавих композицій церкви є ті, що входять до Страсного циклу. Два пояси Страсних сцен розміщені на західній стіні середньої частини храму. Невеликі за площею композиції, детально, у хронологічній послідовності, ілюструють євангельські перекази про перебіг подій останнього тижня земного життя Христа.

Масштабні архітектурно-археологічні дослідження церкви Спаса на Берестові корегуються з виконанням значних ремонтних робіт у храмі, а саме з реставраціями 1863-1865, 1911-1914, 1989-1990 та 2002-2003 років. Крім цього, тут мали місце й епізодичні розкопки 1909, 1947 та 1991 років.

Перші конкретні дані щодо архітектурної структури та датування окремих компонентів церкви були отримані під час ремонтних робіт 60-х років XIX ст. Тоді в ній були проведені й перші „археологічні дослідження”, в результаті яких було виявлено декілька поховань у домовинах та розкрито рештки циркульних підмурків сходів на хори XI-XII ст. Тоді ж під цегляним муруванням та мармуровою плитою престолу головного вівтаря було знайдено шиферну плиту з мощами у срібній скриньці 1643 р. В цілому, саме в результаті робіт 1863-1865 рр. було доведено, що пам'ятка має складну будівельну історію, що від її первинної архітектурної форми у сучасній споруді зберігся лише притвор (нартекс), і, нарешті, що спорудження, вірогідно, відноситься до часів Володимира Мономаха.

В 1909 р. О. Пеленським на території подвір'я було закладено два шурфи, розташовані за лінією північного та південного фасадів церкви. Цими шурфами, що потрапили на місця бічних входів давнього ядра пам'ятки, вперше було виявлено рештки бутових фундаментів східної частини давньоруської церкви, що не збереглася. У шурфах знайдено мозаїку та уламки мармурових декоративних плит XI-XII ст[9].

Найбільш значні архітектурно-археологічні дослідження церкви Спаса на Берестові було проведено П. Покришкіним під час капітального ремонту у 1909-1914 роках. Внаслідок цих робіт було майже повністю (за виключенням північної ділянки) розкрито підмурки давньоруської частини, з'ясовано план та архітектурні характеристики, вивчено конструктивні особливості фундаментів

споруди. В процесі досліджень під стінами було знайдено багато поховань XVI-XVII ст., а біля східної стіни північного приділу виявлено та обстежено давньоруський саркофаг. В цілому, дослідницькі роботи початку XX ст. забезпечили не лише інженерну стійкість церкви та достатньо повну архітектурну характеристику її давнього ядра, але й розробку загальних методичних засад вивчення пам'яток архітектурної спадщини. На жаль, більшість фіксацій П. Покришкіна не збереглася[9].

Як було зазначено вище, в 1947 році, у зв'язку із 800-річчям Москви, в Спаському храмі були проведені певні археологічні дослідження, націлені на пошуки поховання засновника Москви, князя Ю. Долгорукого. Наукового звіту про результати цих розкопок немає. Тому об'єми та локалізацію шурфів 1947 р. встановити важко. З наявної інформації можна зрозуміти, що зазначені дослідження виконувалися, передусім, у Володимирівському приділі, де було виявлено рештки декількох поховань, зруйнованих в 1911-1913 рр. Три шурфи закладено й у межах центральної апсиди церкви. Пошуки князівського поховання позитивного результату не дали. Це, однак, не завадило встановити у церкві гранітний пам'ятний знак, що за формою імітує давньоруський саркофаг.

В 1989-1990 рр., у зв'язку з впорядкуванням території довкола церкви, "Архітектурно-археологічною експедицією" ІА АН України (керівник В. Харламов) проведені археологічні розкопки, які мали значні масштаби (близько 400 м²) і локалізувалися виключно поза межами сучасного об'єму храму. В результаті цих робіт отримано переважну частину наявної інформації щодо характеру археологічного контексту пам'ятки. В 1989-1990 рр. було повністю розкрито фундаменти східної частини давньоруського ядра церкви (в т.ч. й на ділянці, що лишилася не розкопаною у 1911-1914 рр.) і з'ясовано, що у своєму первинному вигляді Спаський храм мав розміри 32,1 м х 24,4 м (без притвору). Потужність бутових підмурків XI-XII ст. становила 0,95-1,0 м, а їх ширина була в межах від 2,25 м (центральна апсида) до 1,6-1,75 м (бічні апсиди).

Важливим результатом зазначених досліджень було обстеження трьох саркофагів XII-XIII ст., які пов'язуються з похованнями Мономаховичів: Євфії Володимирівни (1138), Юрія Долгорукого (1157) та його сина Гліба (1171). "Саркофаг Ю. Долгорукого" [11], знайдено в 1989 р. в 3,5 м східніше центральної апсиди XI-XII ст. Поховальну споруду (2,11 х 0,75-0,9 х 0,78 м) виявлено на глибині 1,8 м. У 1990 р. під підшоною валу, в 25 м східніше центральної апсиди XVII ст., виявлено саркофаг №3 (2,19 х 0,64 х 0,7 м) з двома кістяками, які ототожнюються з похованнями Гліба Юрійовича та його дружини. Тоді ж вдруге (після П.Покришкіна) було обстежено й "саркофаг Євфії".

Крім цього, в 1989-1990 рр. навкруги сучасного храму, в т. ч. й у межах його зруйнованої частини, було виявлено близько 70 поховань погосту XIV-XVII ст[3]. Практично всі вони здійснені у дерев'яних трунах, небіжчиків випростано на спині, зі схрещеними на грудях (або животі) руками, головою у західному напрямку і, переважно, без інвентарю. З інших археологічних об'єктів певний інтерес становлять рештки корчми середини XVII ст., виявлені під валом Спаського бастиону, у 8 м від давньої північної апсиди церкви. Тут було зафіксовано розвал печі з кахляним оздобленням та зібрано численний комплекс керамічного посуду. За монетами Сигізмунда III (1623-1626 рр.) зазначена споруда, вірогідно, загинула під час взяття Києва Я. Радзівілом у 1651 році.

В 1991 році під час будівельних робіт було підрізано земляний вал Спаського бастиону, що дозволило провести тут невеликі дослідження. У шурфі (5 x 2,5 м, глибина - близько 2,5 м), розташованому в 15 м на південний схід від центральної апсиди XI-XII ст., вдалося простежити цікаву стратиграфічну колонку, основні елементи якої майже повністю віддзеркалюють головні етапи будівельної історії церкви. Відразу під подошвою валу та рештками культурного шару XVII-XVIII ст. тут йшла потужна товща давньоруського будівельного сміття, пов'язана з Могилянською "репарацією" П. Могили 1643 р., а під нею – тонкий прошарок вуглистого ґрунту, що лишився від невеликої наземної споруди XV ст.[18]. Нижче йшла 0,5 м товща гумусованого ґрунту з фрагментами давньоруської кераміки, що перекривала тонкий прошарок будівельного горизонту XI-XII ст. і шар підґрунтя зі спорадичними знахідками скіфської кераміки.

В 2002 р., у зв'язку із підготовкою проекту консервації пам'ятки, в церкві Спаса на Берестові було виконано 6 шурфів, загальною площею 14 м². Два з них знаходилися зовні храму, решта – всередині. У шурфах, що повністю "вписалися" у площину реставраційних траншей поч. XX ст., спорадично траплялися фрагменти скіфської та пізньосередньовічної кераміки, а також розрізнені кістки зруйнованих у 1909-1913 рр. поховань спаського некрополю[3]. Рештки власне поховань зафіксовано лише на ділянці входу до південного приділу церкви. Одне з них (жіноче) знаходилося нижче подошви фундаментів XI ст., інше (дитяче) – з'явилося в храмі вже після ремонтних робіт поч. XX ст. Крім цього, в шурфах 2002 р. було з'ясовано технічні параметри давньоруських фундаментів церкви та характер їх реставрації в 1909-1913 рр.

В 2003 р., у зв'язку із заміною цементної підлоги на підлогу з плитнякового каменю, в інтер'єрі церкви Спаса було проведено чергові архітектурно-археологічні дослідження, програма яких полягала, по-перше, у

виконанні суцільної горизонтальної зачистки всієї внутрішньої площини храму (близько 150 м²) та, по-друге, у влаштуванні 12 шурфів (близько 50 м²), розміщених на найбільш цікавих ділянках пам'ятки. В результаті розкопок було уточнено характеристики конструктивних особливостей давньоруських фундаментів, з'ясовано загальну стратиграфічну ситуацію пам'ятки, встановлено обсяги та методику ремонтних робіт 1909-1913 рр.

Стрічкові підмурки східної стіни нартексу XI-XII ст. складено бутовим каменем на цем'янковому розчині. Ширина фундаментів - 1,3 м, потужність – близько 1,1 м. В конструктивному відношенні фундаменти мають чітку тридільну структуру: дерев'яні лежні – шар бутової заливки – бутове мурування верхньої частини підмурків. Дерев'яні субструкції давньоруських фундаментів повністю заміщено цегляною реставраційною кладкою поч. XX ст. Горішню поверхню підмурків вирівняно плінфою, розмірами 34-36 x 29x4-5 см.

Особливу увагу в 2003 р. приділялося фіксації тих архітектурних елементів, які засвідчують факт корегування первинного плану храму у процесі його спорудження. Такі переробки (чи доповнення) було зафіксовано на всіх, обстежених 2003 р., ділянках пам'ятки, як в площині середньої нави, так й в площині обох бічних вівтарів. Крім цього, у південному приділі обстежено циркульні в плані фундаменти сходів на хори давньоруського часу. Діаметр фундаментів – 2 м, потужність – 0,8 м.

Стосовно ремонтних робіт поч. XX ст. з'ясовано, що у межах центральної нави вони виконувалася траншеями-захватками, шириною 1,4-1,6 м, а у бічних приділах – шляхом повної розчистки цих об'ємів на глибину підосви фундаментів. У максимальній мірі відновлювалася лише підосва підмурків XI ст., передусім, порожнини від лежнів. Цегляний панцир реставраційної кладки, зазвичай, охоплював лише нижню частину підмурків; ремонт їх середньої частини обмежувався цементним отинькуванням "під рукавицю". Горішній рівень фундаментів XI ст. у 1909-1913 рр. не реставрувався взагалі[1].

Конструкції стін і фундаментів стародавньої частини (нартексу, хрещальні та круглої башти) зведені з плінфи і буту на цем'яночному розчині. Конструкція фундаментів стрічкова. В 1909-1914 роках під керівництвом архітектора П. Покришкіна виконані архітектурно-археологічні розкопки, обстеження і підсилення стародавніх фундаментів. Більша частина східних фундаментів початкового обсягу засипана ґрунтом, а вище денної поверхні над ними виведено консерваційне мурування з каміння. В муруванні стародавнього фундаменту зафіксовані пустоти, які утворилися після зникнення дерев'яних лежнів. Техніка стародавнього мурування стін церкви відрізняється від мурування київських будівель X-XI ст., тому що бутовий камінь тут використаний тільки для забутки. По висоті стін характерно чергування рядів

плінфи, що лежать у площині фасаду, з рядами, утопленими в глибині мурування, так зване “мурування з втопленим рядом”. Зазначене мурування є перехідною від техніки змішаного мурування (плінфа і бут) до пошарового мурування з плінфи[1]. Стародавні стіни мають численні закладки вивалів мурування звичайною цеглою. Зовнішні стародавні стіни мають також значні горизонтальні переміщення (крени) від центру будівлі до зовнішнього контуру. Стіни будівлі мають численні вертикальні і похилі тріщини. У муруванні внутрішньої західної стіни нартексу закладені дерев’яні бруси, вражені гниллю і в незадовільному стані. У аркових перемичках дверних прорізів простежуються вертикальні тріщини. Кругла башта на внутрішній поверхні стін має сліди гвинтових сходів. Східці і внутрішній опорний стовп не збереглися. Перемички над прорізами вікон виконані з дерев’яних брусів. Мурування апсиди та дзвіниці виконана з цегли на вапняному розчині. В 1910-1914 роках поверхня стародавнього мурування була відреставрована під керівництвом П. Покришкіна.

Переkritтя центрального об’єму нартексу виконано у вигляді циліндричного склепіння з плінфи на цем’янковому розчині. Тріщина з розкриттям до 20 мм проходить по шелизі склепіння. Тріщини з меншою шириною розкриття є у всіх кутових зонах склепіння. Приміщення круглої башти і хрещальні переkritті цегляним склепінням і розташовані нижче стародавнього переkritтя, залишки якого збереглися. Переkritтя над північним притвором – залізобетонне по металевих балках. Переkritтя дзвіниці дерев’яне. Конструкції даху церкви дерев’яні і являють собою систему похилих крокв із затяжками. Балки-лежні, стояки і дошки настилу відремонтовані у 2004 році. Конструкції великої та малих бань – це система кружал та стійок. Стояки передають навантаження від маківки на металеві двотаврові балки. Покрівля виконана з мідних листів. Ремонтно-реставраційні роботи, що виконувалися у 2004 році по покрівлі, не закінчені. Водозливні труби встановлені не в повному обсязі, нові ділянки покрівлі не пофарбовані.

На час складання акту технічного стану від 23.02.2016 року № 11 стан пам’ятки визначено незадовільним, а стан живопису – аварійним.

Висновки

Церква Спаса на Берестові є невід’ємною і важливою частиною комплексу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Пам’ятка певною мірою зберегла свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування і роль у навколишньому середовищі – відповідає критерію автентичності. Вона відповідає таким основним критеріям:

- справила значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва України;
- безпосередньо пов'язана з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;
- є унікальним зразком поєднання мистецьких стилів періоду Київської Русі, бароко та класицизму;
- є етапним твором відомого архітектора А.Меленського.

Церква Спаса на Берестові є унікальним зразком монастирської архітектури XI-XIX століть. Враховуючи автентичність загального об'єму пам'ятки, її планувальної структури, пластики і елементів декоративного оздоблення фасадів, зважаючи на містобудівну роль, а також художнє оформлення, предметом охорони пам'ятки є її розпланувально-просторова композиція, конструкції, матеріально-технічна структура, а також архітектурно-пластичне та декоративне вирішення фасадів і інтер'єрів.

Література:

1. Асєєв Ю.С., Харламов В.О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові. – В кн.: Археологія Києва / Ю.С. Асєєв, В.О. Харламов. – К., 1979. – С. 84-90.
2. Бабюк В., Ясенецький В. Новознайдєні фрески XII століття в церкві Спаса на Берестові / В. Бабюк, В. Ясенецький // Образотворче мистецтво, 1970. – № 6.
3. Балакін С.А. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові / С.А. Балакін // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 51-52.
4. Балакін С.А. Звіт про результати археологічного нагляду за виконанням шурфів у церкві Спаса на Берестові у 2002 р. / С.А. Балакін // КПЛ-А-НДФ - №689. – К., 2002. – 42 с..
5. Бордїйчук Наталїя. Фрески церкви Спаса на Берестові благають про порятунк / Наталїя Бордїйчук // Хрещатик. 12 червня 2003 – №84 (2291).
6. Вечерський В.В. Українська спадщина: історико-культурологічні есе / В.В. Вечерський. – К., 2004. – С. 13-15.
7. Гапонюк Н. Спас на Берестові / Н. Гапонюк // Людина і світ, 1982.-№ 1.
8. Гончар В.М. Церква Спаса на Берестові: нові архітектурно-археологічні дослідження / В.М. Гончар // Київська старовина. – К., 2002. – №1. – С.36-50.
9. Досужная Н.М. К вопросу о реставрации церкви Спаса на Берестове / Н.М. Досужая, О.В. Ситкарева // Архитектурно-археологические исследования в Киево-Печерской лавре. – К., 1995.

10. Івакін Г.Ю. Звіт про результати археологічних досліджень церкви Спаса на Берестові у 2003 р. / Г.Ю. Івакін, С.А. Балакін // НА ІА НАН України. – К., 2004. – 110 с.
11. Історія української архітектури / Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І.Тимофієнка – К.: Техніка, 2003. – С. 95.
12. Івашко Ю. Церковь Спаса на Берестове / Ю.Івашко // Будмайстер. 2001. №14. С.12-13..
13. Колесник Л. Про що розповідають давні фрески (церкви Спаса на Берестові) /Л. Колесник // Пам'ятки України, 1971. – № 2.
14. Сыромятников А.К. Отчет об археологических исследованиях на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1991 г. / А.К. Сыромятников, С.А. Балакин // НА ІА НАН України, №1991/158. – К., 1991. – С. 4-5.
15. Харламов В.А., Гончар В.Н. Отчет о раскопках памятника архитектуры первой четверти XII в. церкви Спаса на Берестове в 1989 г./ Харламов В. А., Гончар В. Н. // НА ІА НАН України. – 1990/29.// КПЛ-А-НДФ-№384.– К., 1990.

Аннотация

В статье описывается история и архитектура церкви Спаса на Берестове Киево-Печерской Лавры в Киеве – памятника периода Киевской Руси, частично измененного в период украинского барокко, его специфические черты, настенная живопись, конструкции и строительные материалы. Были проанализированы исторические источники, которые описывают церковь Спаса на Берестове.

Ключевые слова: Киевская Русь, Киево-Печерская Лавра, церковь Спаса на Берестове.

Annotation

In the article were described the history and architecture of the Spasa na Berestove church in Kyiv – the monument of the Kievan Rus period, which was particularly changed in Ukrainian Baroque period, its specific features, paintings at the wall, constructions and building materials. Were analyzed the historical sources, which described the Spasa na Berestove church.

Key words: Kievan Rus, Kyiv-Pechersk Lavra, the Spasa na Berestove church.